

Νίκος Καζαντζάκης, Ένα σχόλιο στην «Οδύσεια»

(περ. ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ, τόμος 34, τεύχος 389, 15 Αυγούστου 1943, σ. 1028 – 1034)

Ένα πρόσφατο κριτικό δοκίμιο για την «Οδύσεια» έδωσε την αφορμή στην επιστολή που ακολουθεί. Και η αφορμή δεν πηγάζει από διάθεση απαντητικής αντικριτικής. Ο συντάχτης του κριτικού δοκίμιου είναι νέος και –σκέφθηκα– στην ηλικία που αντιπροσωπεύει το υπεύθυνο τούτο σχόλιο μπορεί να μην είναι άχρηστο:

Αγαπητέ κ. Λαούρδα,

Το έργο τέχνης έχει τ' ανησυχαστικά χαρακτηριστικά που δίνει ο μεγάλος Φλαμανδός μυστικός Ruysbroeck στον Έρωτα: «Δίνει περισσότερα απ' ό,τι μπορούμε να δεχτούμε και ζητάει περισσότερα απ' ό,τι μπορούμε να δώσουμε» – γι' αυτό ήσυχα πολύ, σα να το περίμενα, διάβασα το κριτικό σας δοκίμιο για την «Οδύσεια».

Εχτιμώ τη νεαρή σας σοφία και την καλοπροαίρετη, ας είναι κι άγουρη λίγο ακόμα, κριτική σας διάθεση και παρ' όλη τη δυσφορία και την αντιπάθειά μου ν' απαντώ, πήρα την απόφαση, τιμώντας την ηλικία που αντιπροσωπεύετε, να χρησιμοποιήσω ως αφορμή τους στοχασμούς και τα παθήματά σας και να δώσω ένα υπεύθυνο, σύντομο πολύ, σχόλιο της «Οδύσειας». Γιατί βλέπω διαβάζοντάς σας πως είναι ανάγκη· πολλά που μου φαίνονται αυτονόητα απόμειναν για σας αινίγματα και προβλήματα· άλλα πάλι τα ξηγήσατε παρεξηγώντας τα ολότελα· όχι γιατί ήταν δύσκολα, παρά γιατί δεν μπορέσατε να μπειτε μεριάς, χωρίς την αποπλανητική σε τέτοια θέματα μεσολάβηση της λογικευόμενης ανάλυσης, στον κεντρικό δημιουργικό στρόβιλο που γέννησε όλο το έργο· αν μπαίνατε και ξεκινούσατε αποκεί την κριτική σας πορεία, όλα θα σας φαίνονταν τότε απλούστατες, αναγκαστικές κι άμεσες συνέπειες της αρχικής κίνησης.

Θα προσπαθήσω στο σύντομο τούτο σημείωμα να σας βοηθήσω· κι επειδή, όταν πρόκειται για βαθύτερες προσωπικές εμπειρίες, καμιά δεν έχω εμπιστοσύνη στη διαλογική συζήτηση, θα μου επιτρέψετε, όταν πια φτάσουμε στο δημιουργικό στρόβιλο που είπαμε, να κάμω μια μικρή εξομολόγηση· είναι η μόνη φόρμα, θαρρώ, που μπορεί να πάρει η ψυχή, για να μην παραμορφωθεί υπερβολικά περνώντας από τις λέξεις.

Ας αγγίξουμε λοιπόν κατά σειρά τα θέματα που σας απασχολούν στο κριτικό σας, ως το λέτε, δοκίμιο:

1. – Τίποτα, αλήθεια, πιο επιπόλαιο και πιο άγιο από τη συζήτηση αν είναι ή δεν είναι η «Οδύσεια» έπος κι αν το έπος είναι συγχρονισμένη μορφή τέχνης. Οι γραμματολόγοι έρχονται αφού περάσουν οι δημιουργοί· κρατούν μέτρα και μετρούν και βγάνουν νόμους χρήσιμους για την επιστήμη τους, άχρηστους όμως στο δημιουργό· αυτός έχει το δικαίωμα και τη δύναμη –αυτό θα πει δημιουργία– να τους παραβεί δημιουργώντας νέους. Όταν μια ζωντανή ψυχή νιώσει, χωρίς αισθητικές από τα πριν θεωρίες, την ανάγκη να δημιουργήσει, τότε όποια μορφή κι αν πάρει η δημιουργία της, δεν μπορεί παρά να 'ναι ζωντανή. Μορφή και ουσία είναι ένα.

Αφήνω που για μένα επικότερη εποχή από τη δική μας δεν υπάρχει. Σε τέτοιες εποχές μεσοβασιλείας, όπου ένας Μύθος διαλύεται κι ένας άλλος μάχεται να συγκροτηθεί, δημιουργούνται τα έπη. Για μένα η «Οδύσεια» είναι μια νέα επικοδραματική προσπάθεια του σύγχρονου ανθρώπου, περνώντας όλα τα στάδια της σημερινής αγωνίας, κυνηγώντας τις πιο παράτολμες ελπίδες, να βρει τη λύτρωση. Ποια λύτρωση; Δεν την ξέρει ξεκινώντας· τη δημιουργεί ολοένα με τις χαρές και τις πίκρες του, με τις αποτυχίες, τις επιτυχίες και τις απογοητείες παλεύοντας. Ο σύγχρονος αληθινός άνθρωπος που ζει βαθιά την εποχή του, είμαι βέβαιος, συνειδητά ή υποσύνειδα, αυτόν τον αγώνα αγωνίζεται.

Στις εποχές τούτες της μεσοβασιλείας μια πνευματική προσπάθεια μπορεί ή να κοιτάζει πίσω δικαιώνοντας και κρίνοντας τον παλιό πολιτισμό που γκρεμίζεται ή να κοιτάζει μπροστά και ν' αγωνίζεται να προφητέψει και να διατυπώσει τον καινούργιο. Ο Οδυσσεύς αγωνίζεται κοιτάζοντας μπροστά. Ίσως (κανένας δεν το ξέρει αυτό, τα δισέγγονά μας μονάχα θα το μάθουν), ίσως γιατί ζυγώνουμε, δεν απέχουμε πια πολύ από το νέο Μύθο. Πάντως ο Οδυσσεύς προχωράει ακατάπαυτα με τεντωμένο το λαιμό μπροστά – σαν τρυγονοσούρτης.

2. – Για το 17σύλλαβο σωστά τα λέτε· έγραψα σε 17σύλλαβο στίχο, γιατί αυτός ακολουθούσε πιστότερα τον κυματισμό που είχε το αίμα μου, όταν έγραφα την «Οδύσεια». Ο στίχος δεν είναι φόρεμα που το βάνεις στη συγκίνησή σου, για να την κάμεις τραγούδι· στίχος και συγκίνηση γεννιούνται μονοστιγμής, αζεκόρμιστα, όπως γίνεται ο άνθρωπος, ψυχή και σώμα, ένα.

Και γι' αυτό νομίζω πως εδώ κάνετε μια παρατήρηση πολύ γονιμοποιήσιμη, που όμως την αφήσατε δυστυχώς και πέρασε αγονιμοποίητη· ήταν η παρατήρηση αυτή ένα παραπόρτι απ' όπου θα μπορούσατε να μπειτε στην «Οδύσεια»· μα προσπεράσατε. Χρησιμοποιώ, λέτε, το 17σύλλαβο, γιατί αυτός –αυτός κι όχι ο 15σύλλαβος– ακολουθάει κυματισμό ανατολίτικης

καρδιάς. Αποκαλυπτικά αληθινό· ούτε βλέπω ούτε ακούω ούτε γεύομαι ούτε οσφραίνομαι ούτε αγγίζω τον κόσμο «ελληνιστί» (με τη στενή ειδικεμένη έννοια που δίνετε στη λέξη τούτη). Ούτε και πάλι ανατολίτικα. Μα για τις έννοιες Ελλάδα κι Ανατολή και για μian άλλη τρίτη έννοια θα μιλήσουμε παρακάτω.

Κατηγοράτε μερικούς 17σύλλαβους που οι τονισμοί τους απέχουν πολύ· όμως για το δικό μου το αφτί οι τέτοιοι στίχοι έχουν ένα περίπαθο, σα να κόβεται η αναπνοή σου, μουσικό παιχνίδισμα, ένα λύγισμα μακροτρικύμιστο, κάτι το φιδίσιο που δεν έχει κόκαλα – κι οι τέτοιοι στίχοι μου είναι απαραίτητοι, για ν' αποδώσω ομοιόρρυθμο εσωτερικό μου τρικύμισμα.

Κάθε στίχος αληθινός γεννιέται με τον τονισμό του· η συγκίνηση που τον γέννησε του 'δωκε αναγκαστικά το ρυθμό της. Δε γράφω ποτέ ποίηση εγκεφαλικά· ποτέ δεν κάνω στίχο μian ιδέα, αν δε μετουσιωθεί πρώτα η ιδέα αυτή μέσα μου και γίνει χτυποκάρδι. Γι' αυτό οι τονισμοί της «Οδύσειας» έχουν, χωρίς συνειδητή μου προσπάθεια, εσωτερική αναγκαιότητα που σίγουρα δεν είναι πάντα φανερή σε ανθρώπους που ακολουθούν διαφορετικό μου μέσα τους ρυθμό. Πρέπει κανείς να ζήσει τον κάθε στίχο σα να τον γεννούσε, για να μπορεί να τον κρίνει.

3. α'. – Πολλές ανοησίες έχουν γραφτεί για το 33.333. Ο αριθμός 3 μου είναι ιερός απλούστατα γιατί είναι η αριθμητική έκφραση της διαλεχτικής πορείας του νου από τη θέση στην αντίθεση κι αποκεί στην αποκορύφωση κάθε προσπάθειας, στη σύνθεση.

Δεν μπορώ ποτέ να σκεφτώ και να παραδεχτώ το A χωρίς ταυτόχρονα να σκεφτώ και να παραδεχτώ και το αντίθετό του, το -A και να θελήσω ευτύς, για να γλυτώσω από την αντινομία, να ολοκληρώσω και τα δυο σε μια σύνθεση, στο A'. Το A μου φαίνεται πάντα μισερό –όσο κι αν είναι χρήσιμο στην πραχτική ζωή–, το -A μου φαίνεται μισερό κι αυτό κι άγονο και μόνο το A' κατορθώνει να στερεώσει, να γονιμοποιήσει και να 'φράνει το στοχασμό μου.

Ο τριαδικός αυτός ρυθμός, μετατοπιζόμενος από το διαλεχτικό συλλογισμό στη μεταφυσική και στο μυστικόν οραματισμό, γέννησε όλες τις Άγιες Τριάδες σε τόσες θρησκείες. Πατέρας, Μάνα και Γιος αποτελούν μια τόσο ολοφάνερα άρτια ολότητα, που ήταν φυσικό από το πρώτο ξύπνημα του ανθρώπινου λογισμού να θεοποιηθεί.

Να γιατί απ' όλες του τις πλευρές ο αριθμός 3 μπορεί να θεωρηθεί και θεωρήθηκε ιερός· στην περίπτωση όμως της «Οδύσειας» δεν είναι ανάγκη να καταφύγετε σε

μυστικισμούς κι ασιατισμούς· ο αριθμός 3 είναι εκεί μέσα ιερός, γιατί συμβολίζει τη διαλεχτική πορεία που ακολουθά η σκέψη κι η πράξη του Οδυσσέα.

β' – Κι ακόμα τούτη τη μικρή πληροφορία: Για να φτάσω στο μοιραίο αριθμό που 'χει η «Οδύσεια», φαντάζεστε πως πρόστεσα επίτηδες παραπανίσιους στίχους· δεν πρόστεσα, αφαίρεσα. Η έκτη προτελευταία γραφή της «Οδύσειας» είχε 42.500 στίχους· για να βγάλω τους εννιά χιλιάδες τόσους στίχους, πόνεσα πολύ· σα να 'κοβα ζωντανή σάρκα.

4. α'. – Στο κρίσιμο εξελιχτικό στάδιο που περνά η δημοτική μας είναι φυσικό κι απαραίτητο –κι εξαιρετικά χρήσιμο– ένας δημιουργός να λαχταρίζει με απληστία να θησαυρίσει και να σώσει όσο μπορεί μεγαλύτερο γλωσσικό πλούτο· κοιτάχτε τις ομόλογες εποχές του Ντάντε, του Ραμπελαί, του Λούθηρου. Η γλώσσα μας, από την τεμπελιά και τη γλωσσική αμορφωσιά των «διανοούμενων», από τη γλωσσική διαφθορά του λαού με το σκολεϊό και τις εφημερίδες, κιντυνεύει να παραμορφωθεί και να φτωχύνει· τον κίντυνο αυτόν τότε ζει με αγωνία –κάθε λέξη είναι κι ένα κομμάτι ψυχή– περισσότερο απ' όλους ο δημιουργός· γιατί αυτός νιώθει πως η μεγαλύτερη ευθύνη πέφτει απάνω του· ανοίγει λοιπόν διάπλατα τις πόρτες στο έργο του, για να βρουν εκεί μέσα τα ουσιαστικά και τα επίθετα που κιντυνεύουν καταφύγιο.

Έτσι έγινε πάντα· ο δημιουργός στις εποχές τούτες του κίντυνου, και να ξέρει πως το λεξιλόγιό του μπορεί να γίνει πληθωρικό, θα θέλει, δεν μπορεί ν' αντισταθεί –δεν πρέπει– στην ανάγκη να δεχτεί κάτω από τη στέγη του όλους τους ξεσπίτωτους γλωσσικούς πρόσφυγες που κιντυνεύουν να χαθούν· έτσι μονάχα μπορεί να σωθεί όσο γίνεται περισσότερος πλούτος γλωσσικός, δηλαδή ψυχικός.

β'. – Μην ξαφνιάζεστε πως η γλώσσα της «Οδύσειας» είναι ασυνήθιστη στην «καθημερινή ομιλία». Μα το ξέρετε, η γλώσσα της ποίησης ποτέ δεν είναι απλώς η λαλούμενη γλώσσα όπως λαλιέται· πάντα παίρνει ένα τόνο υψηλότερο από την καθημερινή ζωή και μοιραία προσωπικό. Ο ποιητής θέλοντας και μη πλάθει τη γλώσσα κατ' εικόνα κι ομοίωσή του – όπως κάθε δημιουργός τα πλάσματά του. Η «περίλαμπρη Δημοτική» με τα λόγια τα «*pexa et hirsuta*» που την έγραφε ο Ντάντες με βάση φυσικά τη μητρική ντοπιολαλιά του έχει όλα τα κακοτράχαλα αυστηρά σουσούμια του αγέρωχου Φλωρεντίνου.

γ'. – Κρητικούς ιδιωτισμούς έχω λιγότερους απ' όσους και σεις νομίζετε. Είχα κάποτε δημοσιέψει στα «Νεοελληνικά Γράμματα» πως στοιχηματίζω με όποιον θέλει πως

στη μετάφρασή μου μέσα στους 14.200 στίχους του Ντάντε δεν υπάρχουν μήτε 14 αποκλειστικά κρητικές λέξεις· μήτε μια κρητική λέξη στους χίλιους στίχους! Όμοιο τώρα στοίχημα βάνω για την «Οδύσεια»· σε όλη την «Οδύσεια» δεν υπάρχουν μήτε 33 αποκλειστικά κρητικές λέξεις.

Το ξέρω θετικά, γιατί με μεγάλη προσοχή το απόφυγα· μονάχα όταν δεν υπήρχε άλλη πανελλήνια λέξη (όπως λ.χ. ζάλο = βήμα, ψυχανεμίζουμαι, συσηλίζω, μαδάρα = γυμνό τραχύ βουνό, μαγλινός = λείος, μανοκυρουδάτο = παιδί που ζουν η μάνα κι ο κύρης του, κλπ.), τότε μονάχα χρησιμοποίησα κρητικές λέξεις.

Ό,τι είναι κρητικό στην «Οδύσεια» –κι αυτό παραπλανάει και τους πιο καλοπροαίρετους αναγνώστες– είναι όχι η γλώσσα παρά ο ρυθμός, ο αγέρας του τραγουδιού, ο βηματισμός της ψυχής· αυτός είναι αποκλειστικά κρητικός και δεν μπορούσε φυσικά παρά να 'ναι· αν ήμουνα Χιώτης, θα 'ταν χιώτικος, αν ήμουνα Ρουμελιώτης, ρουμελιώτικος. Μα έτυχε –και δε λυπούμαι– να 'μαι Κρητικός.

δ'. – Αγαπώ τα επίθετα όχι ως απλά, καθώς νομίζετε, στολίδια· νιώθω την ανάγκη να εκφράσω απ' όλες τις μεριές σφαιρικά τη συγκίνησή μου· κι επειδή η συγκίνηση αυτή ποτέ δεν είναι απλή, ποτέ θετική μονάχα ή αρνητική παρά και τα δυο μαζί κι ακόμα κάτι άλλο, γι' αυτό μου είναι αδύνατο να περιοριστώ σ' ένα επίθετο. Ένα τέτοιο επίθετο, όποιο και να 'ταν, θα κουτσούρευε τη συγκίνησή μου κι είμαι υποχρεωμένος –για να μείνω πιστός στη συγκίνηση αυτή και να μην την προδώσω– να επικαλεστώ κι άλλο επίθετο, συχνά αντίθετο με το προηγούμενο, πάντως με διαφορετικό περιεχόμενο· να δω δηλαδή το ουσιαστικό κι από την άλλη (την εξίσου για μένα υπαρκτή και νόμιμη) πλευρά του· έτσι μονάχα μπορώ πολιορκώντας ένα νόημα ολούθε να το κυριέψω, δηλαδή να το εκφράσω.

Ο πλούτος κι η ποικιλία κι η αγάπη μου για το επίθετο κι η συχνή τραχύτητά του είναι επιταχτική ανάγκη της πολύπλοκης εσωτερικής μου ματιάς κι όχι καθόλου διακόσμηση. Τίποτα για μένα δεν υπάρχει ουσιαστικότερο από το επίθετο. Η προσπάθεια να βρεις ένα ακριβολογημένο επίθετο, για να περικλείσεις μέσα του την ουσία να μη χαθεί, είναι σχεδόν πάντα οδυνηρή· κι η λαχτάρα τις συνυπάρχουσες αντίθετες ιδιότητες ενός ουσιαστικού να τις εκφράσεις όλες και να μην καταδικάσεις καμιά ουσιώδη σε θάνατο, είναι αληθινά τραγική· καμιά σχέση δεν έχει (μονάχα όποιος έχει ζήσει το μαρτύριο αυτό ξέρει), καμιά σχέση με την τόσο συχνά αμέριμη, παιχνιδιάρικη, «χρωματόχαρη» διακοσμητική διάθεση.

Φυσικά, σε μη πολύπλοκη, αφελή και συνειδητά αυτοπεριορισμένη ματιά, μια τέτοια ποικιλία δεν μπορεί να γίνει νοητή παρά ως «διακόσμηση», «ρητορεία», ως «βόεια ῥήματα ὄφρῶς ἔχοντα καὶ λόφους». Γι' αυτό τέλεια αναγνωρίζω κι εξηγώ το ξάφνιασμά σας και την ελαφρή ζάλη· κι όχι μονάχα εσάς. Είστε «κλασικός Έλληνας», καθώς λέτε, κι εγώ «Ανατολίτης», καθώς λέτε· τι θα ἔλεγε ένας από κείνους που ἔχτισαν τον Παρθενώνα αν ἔβλεπε μια γοτθική Μητρόπολη; Πως είναι παραφορτωμένη από θεούς, ανθρώπους, ζῶα και χίμαιρες, γεμάτη ανήσυχα, μυστικά παλέματα από φως και σκοτάδι, ασυνάρτητη, ανησυχαστική, βάρβαρη· τα ίδια λέτε και σεις, πιστός στη μέσα σας αρχαία ελληνική dominante. Πολύ σωστά· θα ἔπρεπε μονάχα ν' αναγνωρίσετε πως υπάρχουν κι είναι νόμιμες σε άλλους ανθρώπους άλλες dominantes.

ε'. – Σίγουρα είναι ατομική εξομολόγηση η «Οδύσεια» – *καθώς κάθε δημιουργία*. Μα ένα άτομο δεν υπάρχει ποτέ ξεκρέμαστο, είναι δεμένο με τη ράτσα του, τον τόπο του, με την εποχή του, με όλες τις ανθρώπινες ρίζες στο χώμα· αντιπροσωπεύει λοιπόν, ανάλογα με την αξία του, ορισμένη σειρά ανθρώπους και τη ράτσα του και την εποχή του και τον άνθρωπο γενικά. Η «Οδύσεια» γίνεται αναγκαστικά εξομολόγηση, αγωνία και λύτρωση και του αναγνώστη, αρκεί ο αναγνώστης αυτός να ἔχει ομοιόρρυθμα κινούμενο αίμα με τον άνθρωπο που ἔγραψε την «Οδύσεια».

Βλέπω πως δε γλυτώσατε ακόμα από τα λογικά σχήματα που χωρίζουν για λόγους πραχτικής ανάγκης και φιλοσοφικής συνεννόησης το «υποκειμενικό» από το «αντικειμενικό»· κι έτσι την εξομολόγηση τη θεωρείτε ως μειονέκτημα. Προτιμώ τη γνώμη του Γκαίτε: «Αν θες ν' αφήσεις στις μελλούμενες γενιές κάτι ωφέλιμο, αυτό δεν μπορεί να ἔναι παρά η εξομολόγηση».

στ'. – Παρατρέχω μερικές σας ανακρίβειες εδώ· πολλά από τα επίθετα που μου αποδίδετε και δε σας αρέσουν (μυγδαλογελάστρα, κοψοβούλης, καρδαμοκοιτάζω, νυχτοπέτα) είναι δημοτικά· κι άλλα που μου αποδίδετε πάλι και σας αρέσουν είναι κι αυτά δημοτικά (παραφρή, ασπρογαλάζα, σπαθοφρύδα).

Μια όμως εδώ λεπτομέρεια είναι δυστυχώς σημαντική, γιατί δείχνει πόσο κι ο πιο καλοπρόθετος και καλοαναθρεμμένος κριτής μπορεί να πέσει σε ασυγχώρητη αδικία και επιπολαιότητα. Λέτε πως τάχατε για χάρη του μέτρου γράφω χερούκλα αντί χέρι! Μεγάλη ντροπή. Χεράκι - χέρι - χέρα - χερούκλα είναι τέσσερις διαφορετικές λέξεις για τέσσερις διαφορετικές έννοιες· είδατε ποτέ να μεταχειριστώ χέρα και χερούκλα για την Ελένη και

χεράκι για τον Οδυσσέα; Η παρατήρησή σας αυτή είναι περισσότερο απ' ό,τι συνήθως επιτρέπεται «βιαστική» και μπορεί να γεννήσει δυσπιστία για όλο σας το «κριτικό δοκίμιο».

5. – Τούτη όμως εδώ δεν είναι καθόλου λεπτομέρεια και πρέπει να την αναφέρω, πριν να φτάσω στον κεντρικό πυρήνα της κριτικής σας που γέννησε όλες τις παρερμηνείες. Λέτε: «Ο Οδυσσέας θα πρέπει να 'χει σάπια ψυχή και σάπιες αισθήσεις, όταν αφήνει την Ελένη προτού την κατακτήσει». Και δε νιώσατε το θεοφάνερο: Η αρπαγή της Ελένης από τον Οδυσσέα δεν ήταν ερωτική· η Ελένη πλαντούσε πια στη Σπάρτη κι ήθελε να φύγει· κι ο Οδυσσέας ήθελε να την πάρει μαζί του ως νέο «δούρειο ίππο» του, να την ακουμπήσει στον ετοιμόρροπο πια πολιτισμό της Κρήτης και να τον γκρεμίσει.

Και το ίδιο επεισόδιο σε άλλο πάτωμα ερμηνείας: Η Ελένη είναι η αχαιική Ομορφιά που σμίγοντας με το βάρβαρο Δωριέα δημιουργεί τον ελληνικό πολιτισμό. Κι ο Οδυσσέας ευτύς ως ο σκοπός αυτός πραγματοποιήθηκε (όταν είδε την Ελένη στην αγκαλιά του βάρβαρου), έφυγε αφήνοντας την Ελένη ν' αποτελέσει την αποστολή της – να θρέψει, να μετουσιώσει στο σπλάγχο της το βάρβαρο σπόρο και να γεννήσει το γιο, τον Έλληνα. Μα ο Οδυσσέας φυσικά δεν αποχωρίζεται την Ελένη με γαλήνη – κι αυτό σίγουρα σας ξεγέλασε· φεύγει με την αγιάτρευτη πίκρα που νιώθει πάντα ένας άντρας, όταν βλέπει μιαν όμορφη γυναίκα στην αγκαλιά ενός άλλου, κι ας μην είχε θέσει σκοπό του να την κατακτήσει. Η Ελένη ήταν σώμα ζεστό, δεν ήταν άσαρκη ιδέα και δεν μπορούσε να την αποχωριστεί για πάντα ο Οδυσσέας χωρίς να σπαραχτεί. Όμως έπρεπε να φύγει κι έφυγε· τι να 'κανε μαζί της; Μοναδικός σκοπός του δεν ήταν να συντρέξει στη δημιουργία ελληνικού πολιτισμού ενώνοντας Αχαιούς και βάρβαρους Δωριείς· *η Ελένη ήταν μονάχα ένας από τους σταθμούς της πορείας του.*

Μη γελιέστε· για να κατανοήσεις ένα έργο, δεν αρκεί, όπως λέτε, η αγάπη· είναι απαραίτητη μα δεν αρκεί· χρειάζεται ακόμα και σωματική και ψυχική συγγένεια. (Μην πείτε πως το να υπάρχει η αγάπη αυτό προϋποθέτει και τη συγγένεια τούτη· συχνά αγαπούμε τ' αντίθετά μας). Αν υπάρχει μονάχα η αγάπη, η κατανόηση προχωρά ενθουσιαστικά, ασκόνταφα ως ένα σημείο· κι ύστερα, όσο βαθαίνεις, αρχίζουν οι δισταγμοί, τα ξαφνιάσματα, οι απορίες, οι παρεξήγησες, η δυσφορία.

Νομίζω πως αυτό πάθατε εσείς.

6. – Και να γιατί μόλις πάσατε να κυκλοφορείτε στ’ ορατό περίβλημα του έργου – επική ή όχι μορφή, φόρμα του στίχου, γλωσσικός πλούτος, επίθετα– και θελήσατε να βαθύνετε λίγο, να κατεβείτε στις ρίζες, ξέσπασαν αθεράπευτες πια οι αντιγνωμίες. Γιατί βρεθήκατε τώρα ξαφνιασμένος μπροστά σ’ ένα εσωτερικό στρόβιλο όχι μονάχα διαφορετικό παρά κι αντίθετο με όλα τα τόσο γνώριμα κι αγαπητά σας κλασικά πρότυπα.

Η στιγμή τούτη για σας ήταν κρίσιμη· από αυτήν κρέμουνταν όλη η αξία ή αναξιότητα της κριτικής σας απόπειρας. Δυο δρόμοι τίμιοι υπήρχαν. Ή να πείτε: Τούτος είναι ένας κόσμος αντίθετος με τον edικό μου, αντικλασικός, αντιελληνικός, δεν μπορώ να τον καταλάβω· και δεν μπορώ να τον καταλάβω, γιατί δεν τον αγαπώ· τον μισώ μάλιστα· είναι αντίθετος με την ιδιοσυγκρασία μου και την ανατροφή μου. Μου λείπουν έτσι τα στοιχειώδη προαπαιτούμενα για μια τίμια κριτική. *Graecum non est, non legitur*. Δεν είναι λοιπόν έντιμο να κρίνω.

Αυτός ήταν ο ένας δρόμος, ο πιο φρόνιμος· ο άλλος ήταν πολύ πιο δύσκολος, χρειάζονταν εξαιρετική διαισθητική δύναμη κι ωριμότητα. Αυτόν τον πήραν μονάχα μεγάλοι κριτικοί. Να πείτε: Τούτος είναι ένας κόσμος αντίθετος με τον edικό μου· όμως ανθρώπινος πάντα. Αναγκαστικά λοιπόν έχουμε κι οι δυο κοινά στοιχεία, τ’ ανθρώπινα· απάνω σε αυτά θα στηριχτώ και θα προσπαθήσω, μπαίνοντας στον ξένο στρόβιλο, να μαντέψω τον τρόπο που βλέπει και νιώθει ο άνθρωπος αυτός τον κόσμο και σύμφωνα με την ψυχή του κι όχι με την edική μου θα τον κρίνω. Υπάρχει η γενική έννοια δέντρο· υπάρχουν και τα διαφορετικά είδη: ελιά, χουρμαδιά. Αυτός είναι χουρμαδιά, εγώ ελιά· δε θα ζητήσω λοιπόν από αυτόν φύλλα μικρά ασημένια, με αυστηρό περίγραμμα, με σεμνά κλωνάρια· ούτε θα περιφρονήσω ή θα θυμώσω, αν δεν κάνει ελιές· είναι χουρμαδιά, θα κρίνω αν αντάξια με το χώμα που της έτυχε, με το νερό, με το κλίμα, πετάχτηκαν τα βάγια της και μέστωσαν οι χουρμάδες.

Δύσκολος, το ξαναλέω, δρόμος και το δρόμο αυτόν δεν τον πήρατε· πήρατε με αφέλεια ένα τρίτο δρόμο – τον πολυπατημένο, τον πιο εύκολο, που ανοίγεται με παραπλανητική φυσικότητα μπροστά από τα πόδια του ανθρώπου. Το τόσο γεμάτο ευθύνη δίλημμα δεν το καταλάβατε και κινήσατε χωρίς δισταγμό, ανοίγοντας τα κλασικά σας μέτρα, να μετράτε και να κρίνετε ένα από αντίθετο, αντικλασικό σπόρο, ξεφουντωμένο δέντρο· κι αρχίζει τώρα η ελιά να παραξενεύεται και να θυμώνει όχι μονάχα γιατί η χουρμαδιά κάνει χουρμάδες παρά και γιατί δεν κάνει ελιές.

Να γιατί τόσο βγήκε ρηχί η φιλοσοφική και ποιητική ανάλυση που κάνετε της «Οδύσειας». Έπρεπε ευτύς εξ αρχής καθαρά και τίμια να χωρίσετε τους δυο κόσμους, την Ελλάδα (αυτό που λέτε «Ελλάδα») και την Ανατολή (αυτό που λέτε «Ανατολή»): ή, αν προτιμάτε, τον Έλληνα Απόλλωνα και τον Ασιάτη Διόνυσο. Τη διονυσιακή αξεδίψαστη λαχτάρα για το άπειρο, την ορμή που δεν ανέχεται και σπάζει όλα τα σύνορα: και το απολλώνιο τείχος που ύψωσε η ελληνική ψυχή, για να μη βλέπει την άβυσσο: κι έτσι καλά οχυρωμένη, στερεωμένη σε μια λουρίδα γης που μόλωσε απάνω από το χάος, να βάλει τάξη, ν' αναγνωρίσει σύνορα και να οικοδομήσει.

Κι αφού κάμετε το χωρισμό αυτόν, να πείτε: Ο ποιητής της «Οδύσειας» έχει αντιελληνικό όραμα ζωής αντίθετο με το δικό μου: κι όπως επιβάλλει η κριτική δικαιοσύνη και τιμή, θα τον κρίνω παίρνοντας ως βάση όχι τα αιτήματα της εδικής μου κοσμοθεωρίας, παρά της εδικής του: γιατί έτσι μονάχα κρίνονται τα έργα: «έσωθεν». Θα προσπαθήσω λοιπόν, όσο μπορώ, να ζήσω το στρόβιλό του.

Μα, είπαμε, αυτό δεν το κάματε: κι από τότε πια όλες σας οι απορίες κι οι παρεξήγησες έρχονται ως αναγκαστικές συνέπειες: όσα μέσα στην «Οδύσεια» πείραζαν την «ελληνικότητά» σας δεν τα φωτίσατε, δεν τα κατανοήσατε και –πράμα απίστευτο– κάπου κάπου άρχισαν κι οι χοντρολογίες. Όλα τα αντιελληνικά στην «Οδύσεια» τα χαρακτηρίσατε «τερατολογία» και τον άνθρωπο που τα 'γραψε πως έχει «απίστευτα διαστρεβλωμένες αισθήσεις»!

(Άπρεπες κι άδικες φράσεις που δε θίγουν εμένα: θίγουν εσάς. Είναι χοντρολογίες πνευματικές κι ηθικές κι ίσως να μη σας ταιριάζουν: γιατί, έτσι μου φάνηκε, η ποιότητά σας είναι εξαιρετική και φιλοδοξεύετε, ακολουθώντας ορισμένο πρότυπο, να κρατήσετε υψηλά το ήθος του πνευματικού ανθρώπου).

Η «ψεύτικη» αυτή και φριχτή ιδεολογία, όπως τη λέτε, η αντικλασική, η μπαρόκ, η «ανατολίτικη», έχει δημιουργήσει σε όλη την επιφάνεια της γης και σε όλες τις εποχές ανώτατα έργα –στην τέχνη, στη σκέψη, στην πράξη– κι έχει με την αγάπη της αυτή και με το πείσμα και με τον εδικό της αντιελληνικό τρόπο μετουσιώσει τόση λάσπη σε πνέμα. Αν λείψει, θα χάσει τη μια φτερούγα του το Πνέμα.

Ένα τραγούδι, ένα όνειρο, ένα παραμύθι, δεν είναι μέσα στην «Οδύσεια», όπως νομίζετε, «κατασκευή» – όπως θα 'ταν αν η ατμόσφαιρα του έργου ήταν «ελληνική»: αν είχατε μπει στο στρόβιλο που δημιούργησε αυτό το έργο και βλέπατε την εσωτερική αναγκαιότητα της κάθε λεπτομέρειας. Και τις ψυχικές μεταβάσεις από τη μια κατάσταση στην

άλλη θα τις ζούσατε τότε σα φυσικό πέρασμα. Όλες τούτες τις μεταμόρφωσες όποιος τις ζει «έσωθεν» τις νιώθει τόσο φυσιολογικές, απλές κι απαραίτητες, όσο και τ' ωρίμασμα ενός καρπού – του σταφυλιού να πούμε: από το κουτσούρι στο βλαστό, από το βλαστό στο ανθισμένο τσαμπί, αποκεί στην αγουρίδα, αποκεί στο γλυκό σταφύλι, αποκεί στο κρασί, αποκεί στο τραγούδι.

7. – Μα ας δούμε τώρα από κοντά την έννοια της Ελλάδας που, πιστός στα κλασικά πρότυπα, τη χρησιμοποιείτε πάντα απάνω μου ως μέτρο. Θα προσπαθήσω να σας βοηθήσω να δείτε καθαρότερα τι μας χωρίζει και τι γέφυρα μπορεί να υπάρξει ανάμεσά μας, αν θέλετε να την περάσετε.

Πρώτα πρώτα, το ξέρετε καλά, δυο είναι τα ρέματα που δημιούργησαν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό: το υπόγειο σκοτεινό ρέμα, ο Διόνυσος, και το απάνω, το φωτεινό, ο Απόλλωνας. Ξέρετε ακόμα καλά πόσο το υπόγειο ρέμα πότιζε κι έθρεφε τους απάνω καρπούς· αν έλειπε ο Διόνυσος, ο Απόλλωνας θ' απόμενε αναιμικός. Ωστε έχουμε δυο αρχέγονες ελληνογονικές ρίζες.

Πέρασαν δυο τρεις χιλιάδες χρόνια· πόσα καινούργια αίματα πλούτισαν το αίμα μας; Τι να τα κάμουμε λοιπόν όλα αυτά τα νεότερα πλούτη; Δυο δρόμοι: Ή να κουτσουρέψουμε τα πάντα και ν' αφήσουμε μονάχα μέσα μας την αρχαίαν Ελλάδα –κι από αυτή, μονάχα την απολλώνια– ή να βαλθούμε πια, αθεράπευτα επίγονοι, να τους ακολουθούμε (να τους φτάσουμε δε γίνεται) και να προσπαθούμε να δημιουργήσουμε τη σύνθεση απ' όλα αυτά τα αίματα και να βρούμε την έκφραση του υπερελληνικού μας πλούτου.

Προτιμάτε τον πρώτο δρόμο· αρχαίος κλασικός Έλληνας· εγώ το δεύτερο. Και σε όλη την «Οδύσεια» αυτή τη σύνθεση προσπαθούσα να κάμω κι αυτή την έκφραση να βρω. Ο Οδυσσέας δεν υποτυπώνει μονάχα γενικά το νεότερο άνθρωπο που λαχταρίζει μια νέα ανώτερη μορφή ζωής, παρά κι ειδικά τον Έλληνα που έχει να λύσει ένα τόσο θεμελιακό της μοίρας του δίλημμα· ο Οδυσσέας διαλέγει και ζει τη λύση που του φαίνεται η πιο σωστή· δε ζητάει το κουτσούρεμα, δεν αρνιέται τίποτα· ζητάει τη σύνθεση.

8. – Ας δούμε τώρα την έννοια της Ανατολής. Το κύριο χαρακτηριστικό της Ελλάδας είναι: ύστερα από πολύν αγώνα η κατοχύρωση του εγώ, το στέρεο περίγραμμα που υποτάζει τις ακατάστατες ορμές, τους αρχέγονους δαιμόνους σε μια φωτεινή πειθαρχημένη ανθρώπινη βούληση. Το ανώτατο ιδανικό της Ελλάδας είναι: να σωθεί το εγώ από την αναρχία και το

χάος. Το ανώτατο ιδανικό της Ανατολής είναι: να ενωθεί το εγώ με το άπειρο και να εξαφανιστεί. Η παθητική ενατένιση, η μακάρια απάρνηση, η γεμάτη εμπιστοσύνη εγκατάλειψη στις μυστηριώδεις απρόσωπες δυνάμεις, αυτό είναι η ουσία της Ανατολής.

Δεν υπάρχει τίποτα τόσο αντίθετο στην ψυχή και στην πράξη του Οδυσσέα όσο η ανατολίτικη αυτή αντίληψη της ζωής. Ο Οδυσσέας δεν είναι καθόλου ανατολίτης. Βέβαια, δε σκεπάζει το χάος, όπως ο Έλληνας· του αρέσει να κρατάει άγρυπνη και να πληθαίνει τη δύναμή του βλέποντάς το· μα δεν εγκαταλείπεται ποτέ του στο χάος· ίσια ίσια, το αντίθετο· κι ως την τελευταία στιγμή, όταν φάνηκε ο θάνατος, στέκουνταν όρθιος μπροστά από το χάος και το κοίταζε με αθόλωτο μάτι.

Η στάση τούτη απέναντι στη ζωή και στο θάνατο δεν είναι ελληνική· ούτε ανατολίτικη. Είναι κάτι άλλο. Και τώρα αρχίζει η εξομολόγησή μου. Χαίρουμε που μου δίνετε την ευκαιρία να ξηγήσω πώς συναρτώ την ψυχή μου με την παμπάλαιη προγονική ψυχή και πώς από τις ρίζες αυτές βγαίνει η κοσμοθεωρία μου· το κεντρικό όραμα που ρυθμίζει τα τελευταία χρόνια τη ζωή και το έργο μου δε μου ήρθε «άνωθεν», από επιστημονικές σοφίες και μεταφυσικούς οραματισμούς, παρά «κάτωθεν», από τα χρώματα της γης μου.

Η Κρήτη (για μένα –όχι φυσικά για όλους τους Κρητικούς, πολύ λιγότερο για τον Ερωτόκριτο και την Ερωφίλη που ο πατέρας τους ήταν Βενετσιάνος), η Κρήτη είναι η σύνθεση που πάντα μου επιδιώκω· η σύνθεση Ελλάδας και Ανατολής. Ούτε Φραγκιά νιώθω μέσα μου ούτε καθαρή «αποσταγμένη» κλασική Ελλάδα· ούτε καθόλου το αναρχούμενο χάος και την άβουλη εγκαρτέρηση της Ανατολής. Κάτι άλλο, μια σύνθεση: το εγώ ν' ατενίζει την άβυσσο χωρίς ν' αποσυνθέτεται· το εναντίον, η ενατένιση αυτή να το γεμίζει συνοχή, υπερηφάνεια κι αντρεία. Και τη ματιά τούτη που ατενίζει έτσι τη ζωή και το θάνατο την ονομάζω *κρητικιά*.

Στο μινωικό πολιτισμό τέτοια ήταν η κρητική ματιά. Η μινωική Κρήτη, με τους τρομαχτικούς σεισμούς της που τους συμβόλιζε ο Ταύρος και με τα παιχνίδια που κάνουν οι Κρητικοί ίσια ίσια με τον Ταύρο αυτόν, πραγματοποιεί αυτό που θεωρώ το ανώτατο: τη Σύνθεση.

Καμιά σχέση δεν έχει ο κρητικός αυτός ταύρος με τον ταύρο του Μίθρα, που τον λάτρευαν ως θεό και τον σκότωναν από αγάπη, για να ενωθούν μαζί του μεταλαβαίνοντας. Ούτε ακόμα λιγότερο με τις ταυρομαχίες. Οι Κρητικοί αντίκριζαν τον Ταύρο - Σεισμό χωρίς

φόβο, κατάματα και δεν τον σκότωναν, για να σμίξουν μαζί του (Ανατολή) ή για ν' απαλλαχτούν από την παρουσία του (Ελλάδα), παρά έπαιζαν μαζί του άνετα.

Η άμεση αυτή επαφή με τον Ταύρο ακόνιζε τη δύναμη του Κρητικού, καλλιεργούσε τη σβελτέτσα και τη χάρη του κορμιού, τη φλογερή και ψύχραιμη συνάμα ακρίβεια της κίνησης, την πειθαρχία της θέλησης και τη δυσκολοαπόχτητη γενναιότητα ν' αντιμετωπίσει χωρίς πανικό με το σκοτεινό, πολυδύναμο Ταύρο - Τιτάνα. Κι έτσι ο Κρητικός μετέτρεψε τη φρίκη σε υψηλό παιχνίδι, όπου η αρετή του ανθρώπου στην άμεση επαφή με το θεριό τονώνονταν και νικούσε. Νικούσε χωρίς να εξαφανίζει τον αποτρόπαιο Ταύρο, γιατί δεν τον θεωρούσε οχτρό, παρά συνεργάτη· χωρίς αυτόν το κορμί δε θα γίνονταν τόσο δυνατό και χαριτωμένο κι η ψυχή τόσο γενναία.

Βέβαια, για ν' ανεχτεί κανείς και για να παίξει ένα τόσο επικίνδυνο παιχνίδι, χρειάζεται μεγάλη σωματική και ψυχική προπόνηση κι ανύπνωτη πειθαρχία νεύρων· μα όταν μια φορά προπονηθείς και πάρεις τον αέρα του παιχνιδιού, κάθε κίνησή σου πια γίνεται απλή, σίγουρη κι άνετη.

Την ηρωική χωρίς ελπίδα και χωρίς φόβο παιχνιδιάρια ματιά που αντικρίζει έτσι τον Ταύρο –την Άβυσσο– τη λέω: *κρητική ματιά*.

Ξέρω πως σε όλο τον κόσμο και στη σημερινή Ελλάδα υπάρχουν κι άλλες ματιές καθαρές, όλο φως κι ευγένεια, που βλέπουν τον κόσμο χωρίς να τον τεντώνουν και να τον πυραχτώνουν όπως ο Γκρέκο τα κορμιά του (αλήθεια, τι θα 'λεγε ένας αρχαίος κλασικός Έλληνας αν έβλεπε τις ζωγραφιές του Γκρέκο;), λαμπροί, πιστοί καθρέφτες του κόσμου· τέτοια είναι η νησιώτικη, η ρουμελιώτικη ματιά. Τη σέβουμαι και τη χαίρουμαι, μα δεν την έχω· δεν πειράζει, έχω την άλλη.

9. – Ελληνική, ανατολίτικη, κρητική ματιά ... Η εποχή που περνούμε μου φαίνεται αποφασιστικά αντικλασική. Ζητάει να σπάσει τα καλούπια –στην πολιτική, οικονομική, κοινωνική ζωή, στη σκέψη, στην πράξη, – να πετύχει μια νέα ισορρόπηση – μια νέα κλασική εποχή – σε ανώτερο επίπεδο, να δημιουργήσει αυτό που είπαμε νέο Μύθο, που να δίνει ένα νέο, συγχρονισμένο πια, νόημα στον κόσμο.

Άγρια είναι η εποχή μας, ο Ταύρος, οι υπόγειες διονυσιακές δυνάμεις, ξαπολύθηκαν, η απολλώνια φλούδα της ψυχής ραγίζει. Ευγένεια, αρμονία, ισορροπία, γλύκα της ζωής, ευτυχία, όλα τούτα είναι αρετές και χαρές που πρέπει να 'χουμε το κουράγιο να τις αποχαιρετήσουμε. Ανήκουν σε άλλες εποχές, περασμένες ή μελλούμενες. Κάθε εποχή έχει

και το δικό της το πρόσωπο· το πρόσωπο της εποχής μας είναι άγριο. Ψυχές ντελικάτες δεν μπορούν να το αντικρίσουν, αποστρέφουν τα μάτια με φρίκη· επικαλούνται πρότυπα ευγενέστατα κι ασύγχρονα, δεν μπορούν να κοιτάζουν κατάματα το σύγχρονο εξαίσιο και φρικαλέο κοσμογονικό θέαμα. Το έργο της τέχνης το θέλουν κομμένο στ' αχνάρια της επιθυμίας τους και του τρόμου τους. Κοιτάζουν τη σύγχρονη ζωή να ξεσπάει κάθε στιγμή μπροστά τους με κοσμοχαλάστρα δαιμονική δύναμη και δεν τη βλέπουν· αν την έβλεπαν, θα ζητούσαν το αντικαθρέφτισμά της και στη σύγχρονη τέχνη.

Όταν βλέπω στα δηγήματα, ποιήματα, δράματα, ρομάντζα μας τόση άγνοια της τωρινής Στιγμής, μια μονάχα εξήγηση μπορώ να δώσω: το μάτι του α[ν]θρώπου δεν τολμάει να δει ένα φοβερό θέαμα παρά πολύ καιρό αργότερα, όταν πια εξαφανιστεί το θέαμα και συνέλθει από την τρομάρα της η ψυχή. Κι όταν τύχει κάποιος, πειθαρχώντας τις δυνάμεις και τις αδυναμίες του, να δει το φοβερό θέαμα πριν ακόμα εξαφανιστεί, οι άλλοι τον κοιτάζουν με οργή και δυσφορία και προσπαθούν να παρηγορηθούν και να παρηγορήσουν και τους συνανθρώπους τους λέγοντας: – Μην τον ακούτε· «ο κόσμος του δεν υπάρχει», έχει «απίστευτα διαστρεβλωμένες αισθήσεις».

Σημειώνω τις φράσεις αυτές· οι έγγονοι κι οι δισέγγονοι θα κρίνουν.

Θα προτιμούσα μονάχα –γιατί αυτό θα 'ταν πιο συμφέρο στο αγωνιζόμενο Πνέμα, που ακατάπαυτα παρατάει τους γεροντότερους και μάχεται στην πρωτοπορία μαζί με τους νεότερους– θα προτιμούσα εσείς ο νέος να κοιτάζατε μπροστά κατά το μελλούμενο κι εγώ πίσω κατά τις αγαπημένες παλιές φόρμες ζωής και τέχνης. Γιατί, θαρρώ, δεν υπάρχει ανώτερη απόδειξη της αρετής του ωριμότερου άντρα, παρά όταν κατορθώνει να βοηθήσει ένα νεότερό του να τον ξεπεράσει.

Τούτη για τον αληθινά ώριμο πνεματικόν άντρα είναι, είμαι βέβαιος, η μεγαλύτερη χαρά της ζωής του. Όχι χαρά, κάτι βαθύτερο· αμοιβή και δικαίωση όλης του της ζωής.

Δυστυχώς, αγαπητέ κ. Λαούρδα, στην πνεματική μας τούτη επαφή οι όροι αντεστράφησαν· και σας παρακαλώ να πιστέψετε πως αυτό με γεμίζει πικρία.

N. KAZANTZAKHS

(Επιμέλεια κειμένου: Β. Α. Γεώργας)